

УДК 342.8 (324)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.28>

ОБМЕЖЕННЯ ПАСИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ

Івасюк О.І.,
*аспірантка кафедри конституційного,
міжнародного та кримінального права
юридичного факультету
Донецького національного університету
імені Василя Стуса,
експерт з конституційного права
Центру політико-правових реформ
ORCID: 0000-0003-0263-2354
e-mail: o.ivasiuk@donnu.edu.ua*

Івасюк О.І. Обмеження пасивного виборчого права: міжнародні стандарти, європейський досвід та актуальність для України

Стаття присвячена аналізу правової природи встановлення обмежень пасивного виборчого права з точки зору міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини та їх актуальності для України. Розглянуто основні принципи міжнародного виборчого права, зокрема норми, закріплені в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, резолюції ООН, документах Ради Європи та ОБСЄ, які пояснюють загальні межі встановлення обмежень права бути обраним та визнання його допустимим.

Особливу увагу приділено аналізу практики Європейського суду з прав людини, який завдяки визнанню Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод як гнучкого та живого інструменту може здійснювати динамічне, ефективне тлумачення її положень. Було розглянуто та виокремлено сукупність необхідних умов, які мають бути дотриманні для визнання встановленого обмеження пасивного виборчого права таким, що відповідає принципам верховенства права і Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в цілому. Проаналізовано значення історичних, політичних та інших обставин, притаманних конкретній державі, які можуть слугувати обґрунтуванням застосування обмежуючих заходів, однак які мають бути предметом періодичного перегляду державою на предмет їх актуальності.

Окремий розділ статті присвячений аналізу суспільно-політичної ситуації України сьогодні, який актуалізує питання обмеження пасивного виборчого права не лише на підставі загальнопоширених виборчих цензів, але і з метою захисту національного суверенітету, територіальної цілісності держави та її демократичного порядку. Коротко проаналізовано та зазначено недоліки підходу обмеження права балотуватись на виборах, викладеного в законопроекті № 9081, зокрема його невідповідності частинам другій та третій статті 76 Конституції України, що містять вичерпні вимоги до кандидатів у народні депутати України, які не можуть бути розширені законодавством. Окреслено спільну позицію Європейської комісії «За демократію через право» та Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДПЛ) викладену у висновку щодо законопроекту № 9081.

Ключові слова: вибори, виборче законодавство, виборчі права, пасивне виборче право, міжнародні стандарти, обмеження, демократичні вибори, демократія.

Ivasiuk O.I. Restrictions on passive suffrage: international standards, European experience and relevance for Ukraine.

The article analyses the legal nature of restrictions on passive suffrage from the perspective of international standards, the case law of the European Court of Human Rights and their relevance for

Ukraine. The author examines the basic principles of international electoral law, in particular, the rules enshrined in the International Covenant on Civil and Political Rights, UN resolutions, documents of the Council of Europe and the OSCE, which explain the general framework for imposing restrictions on the right to be elected and its admissibility.

Particular attention is paid to the analysis of the case law of the European Court of Human Rights, which, due to the recognition of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as a flexible and living instrument, can carry out a dynamic and effective interpretation of its provisions. The author considers and identifies a set of necessary conditions which must be met in order to recognise the restriction of passive suffrage as compliant with the principles of the rule of law and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in particular. The author analyses the significance of historical, political and other circumstances inherent in a particular State which may serve as a justification for the application of restrictive measures, but which should be subject to periodic review by the State for their relevance.

A separate section of the article is devoted to the analysis of the socio-political situation in Ukraine today, which raises the issue of limiting passive suffrage not only on the basis of generally applicable electoral qualifications, but also with a view to protecting national sovereignty, territorial integrity of the State and its democratic order. The author briefly analyses and points out the shortcomings of the approach to restricting the right to stand for election set out in draft law No. 9081, in particular, its inconsistency with parts two and three of Article 76 of the Constitution of Ukraine, which contain exhaustive requirements for candidates for people's deputies of Ukraine which cannot be expanded by law. The author outlines the joint position of the European Commission for Democracy through Law and the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR) in their opinion on draft law No. 9081.

Key words: elections, electoral legislation, electoral rights, passive suffrage, international standards, restrictions, democratic elections, democracy.

Постановка проблеми. Право обирати та бути обраним є двома суттєвими елементами виборів, в яких вміщується уся суть реалізації цієї форми здійснення народовладдя. Без виборців та кандидатів не існує виборчого процесу як такого. Активне і пасивне виборчі права є індивідуальними політичними правами особи через реалізацію яких здійснюється і реалізація колективного вільного вираження думки народу, що у конструкції міжнародних виборчих стандартів є суттєвою ознакою проведення справжніх, вільних виборів. У сукупності вони складають єдине ціле – суб'єктивне виборче право особи [1, с. 65]. Політичні права та свободи більшість вітчизняних дослідників традиційно відносять до групи негативних прав, хоча за своєю суттю, реалізація значної частини політичних прав у сучасних державах можлива лише завдяки активній участі держави, тобто шляхом здійснення позитивних зобов'язань. Реалізація позитивних зобов'язань держави може здійснюватися не лише шляхом надання певних благ (матеріального характеру, або певних процесуальних дій), але і шляхом обмеження певних прав, на користь інших осіб або суспільства в цілому [2, с. 18].

Такі цензи як громадянство, дієздатність, вік, осілість, є звичними і прийнятними обмеженнями, що можуть і, як зазначено у Кодексі належної практики у виборчих справах Європейської комісії «За демократію через право», мають висуватись до виборців та кандидатів. Втім, визначаючи вимоги для здійснення активного та пасивного виборчого права, для останнього вони можуть бути більш суворішими та обмежувачими ніж до першого, що прямо чи опосередковано, але визнається міжнародними виборчими стандартами.

Поруч із кваліфікаційними вимогами, вираженими виборчими цензами, які окреслюють суб'єкта (носія) права, пасивне виборче право знає також обмеження, які мають дещо іншу правову природу. Обмеження права, на відміну від цензів, застосовується за певними критеріями індивідуально або до окремих груп громадян [3, с. 266-267].

Предметом дослідження даної статті є не питання характеристики та застосування виборчих цензів, а особливостей обмеження пасивного виборчого права з відмінних, унікальних причин, властивих конкретній державі на певному етапі її розвитку.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасних концепцій та підходів до правомірного застосування обмежень пасивного виборчого права як ефективного інструменту для збереження політичної еволюції держави, укріплення її демократичного устрою шляхом усунення або мінімі-

зації чинників, які можуть похитнути сталість інституцій або становлять загрозу незалежності, суверенітету та демократичним цінностям. Важливість дослідження цієї тематики для України зумовлена історичними та суспільно-політичними реаліями, в яких знаходиться наша держава, починаючи з війни на сході та повномасштабного вторгнення Російської Федерації, її постійного втручання у політичні процеси з метою дестабілізації демократичного правопорядку та конституційного ладу.

Стан опрацювання проблематики. В правовому науковому середовищі України значний внесок у дослідження тематики виборчих прав здійснили такі українські науковці як: Ю. Ключковський, М. Козюбра, В. Шаповал, О. Марцеляк, В. Нестерович, В. Погорілко, Р. Максакова та ін. Серед зарубіжних науковців над цією проблематикою працювали Д. Гардашевич, Ю. Топлак, М. Гранат, Д. Фаррел та ін.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище суб'єктивне виборче право особи може бути предметом встановлення певних обмежень. Окрім вже згаданого Кодексу належної практики у виборчих справах Європейської комісії «За демократію через право», що є актом «м'якого» права та належить до регіональних міжнародних стандартів, важливо звернути увагу також на Статтю 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який є обов'язковим для держав, які його ратифікували. Зі змісту першого абзацу Статті 25 вбачається, що кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість зокрема голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах [4]. З цього формулювання можна дійти одностайного висновку, що обмеження у праві та у можливості можуть мати місце лише за умови якщо вони є обґрунтованими та недискримінаційними. Загальний коментар до Статті 25, прийнятий Комісією ООН з прав людини, дублює вищевказане твердження, вказуючи що обмеження права балотуватися мають бути обґрунтовані на підставі об'єктивних та розумних критеріїв [5, с. 3-4]. Відтак межі визнання обмеження пасивного виборчого права таким, що відповідає Статті 25 та загальному духу і принципам Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, є вкрай загальними. Можна презюмувати, що вони сформовані на концепції «від зворотнього», що окреслює конкретні особливості, які абсолютно жодним чином не можуть слугувати підставами обмеження відповідного права, наприклад, раса, колір шкіри, мова, релігія, освіта, політичні переконання, політична приналежність тощо.

Ще одним джерелом регіональних міжнародних виборчих стандартів є Стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), яка закріплює право на вільні вибори шляхом покладення на держав-сторін Конвенції обов'язку проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу [6]. Слушною є думка Ю. Ключковського, що наведене формулювання статті насправді містить загальні вимоги щодо виборів і дуже далеке від прямого ствердження конкретних прав людини чи громадянина [7, с. 29]. Її зміст не дає можливості визначити межі допустимого обмеження пасивного виборчого права. Однак завдяки унікальному механізму захисту прав людини Конвенція є живим, універсальним інструментом, положення якої слугують фундаментом, відправною точкою для здійснення їх ефективного динамічного тлумачення ЄСПЛ. Відтак, зміст Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції є значно ширшим внаслідок її тлумачення, зокрема в аспекті суб'єктивних виборчих прав. У своїй практиці ЄСПЛ є послідовним та розсудливим, що дає змогу якнайчіткіше визначити можливий обсяг обмежень пасивного виборчого права.

Визнаючи активне та пасивне виборчі права як не абсолютні права, ЄСПЛ надає широку свободу розсуду держави стосовно них, особливо коли питання стосується обмеження пасивного виборчого права [8]. В першу чергу, це прослідковується завдяки різним підходам до оцінювання судом правомірності застосованих обмежень до прав людини. При перевірці так званого «пасивного» аспекту права за Статтею 3 Протоколу № 1 до Конвенції ЄСПЛ обмежується встановленнями чи мають місце свавільні положення національного законодавства, що обмежують право балотуватися та як такі обмеження впливають на вільне вираження думки народу [9]. Під таким усіченим варіантом класичного тесту на пропорційність йдеться насамперед про концепцію «непрямих обмежень», що має на меті встановлення чи є доречними цілі, що переслідуються тим обмеженням, які встановлює держава. В аспекті встановлення жорсткіших умов для права балотуватися на виборах Конвенція не передбачає вичерпний перелік легітимних цілей, для яких таке обмеження було виправданим. На це є декілька причин. По-перше, іноді є вкрай складним дослі-

дити чіткий зв'язок між передбаченим обмеженням та метою, яке воно переслідує, адже наслідки заборони права бути обраним для окремих осіб чи груп осіб важко передбачити, особливо коли за мету ставляться цілі більш широкого, глобального контексту. По-друге, незважаючи на існування конструкції міжнародних виборчих стандартів, організація та проведення виборів всередині держави є справою її національного, внутрішнього значення. Адже кожна з країн може мати різні виборчі системи, регламентацію і проведення виборчих процедур, територіальну організацію виборів тощо, однак основоположним залишається обов'язок проведення вільних, справедливих, чесних виборів. Дана теза підтверджується зокрема і резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 р., якою було визнано, що зусилля міжнародного співтовариства щодо підвищення ефективності принципу періодичних і справжніх виборів не повинні порушувати суверенне право кожної країни вільно вибирати та розвивати свою політичну, соціальну, економічну та культурну систему, незважаючи на те, чи відповідає вона вибору інших країн [10]. Міжнародні виборчі стандарти слушно вважати так званим «мінімально допустимим консенсусом»: вони не лише закріплюють перелік загальноновизнаних прав, але й фіксують їх певний необхідний обсяг, мінімальний рівень, на якому останні мають реалізовуватись [11]. Відтак концепція «непрямих обмежень» встановлює загальну умову відповідності мети застосування певного обмеження принципу верховенства права та загальним цілям Конвенції, що має бути доведено шляхом дослідження конкретних специфічних обставин справи. Через відсутність переліку «легітимних цілей» в Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції дана концепція також не передбачає застосування традиційної перевірки на «необхідність» чи «нагальну соціальну потребу» [12]. У своїй практиці ЄСПЛ також визначив межі допустимості обмеження пасивного виборчого права керуючись концепцією «від зворотнього», як у Статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, забороняючи різницю в поводженні на підставі відмінностей людей або певних груп.

Отже можна підсумувати, що в розумінні практики ЄСПЛ і самої Конвенції зокрема обмеження пасивного виборчого права може бути визнано правомірним та прийнятним за сукупності наступних умов. Однією з них є спосіб закріплення та характер обмеження: воно має бути встановлене законом та не бути свавільним. Під останнім варто розуміти відповідність законодавчого закріплення обмеження принципам верховенства права, правової визначеності, справедливості та в загальному контексті не бути свавільним в розумінні Конвенції в цілому. З цієї умови логічно випливає наступна, більш звужена, що полягає в оцінці впливу встановленого обмеження на здійснення передбаченого Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції права на вільні вибори, тобто як та якою мірою воно впливає на вільне вираження думки народу як колективного права. Останньою, але не менш суттєвою умовою є вирішення питання відповідності мети, для досягнення якої було встановлено обмеження право балотуватися, принципам верховенства права та загальним цілям Конвенції. За відсутності «легітимних цілей» передбачених самою Конвенцією держави є вільними у досягненні різних специфічних цілей, що можуть бути зумовлені різними історичними, політичними, суспільними обставинами. Дискреція держави є ширшою, коли йдеться про важливу мету (захист існування нації, забезпечення національної злагоди, безпеки, збереження демократичного устрою тощо) та йдеться про права, які не є абсолютними. У багатьох своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що для цілей застосування Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції будь-яке виборче законодавство повинне оцінюватися у світлі політичної еволюції відповідної країни, що означає, що неприйнятні елементи для однієї системи можуть бути виправдані в іншій [13].

Поряд та подекуди у сукупності з історичним контекстом однією з поширених цілей обмежень права бути обраним у практиці ЄСПЛ виокремлюється захист демократичного порядку. Під цим поняттям варто розуміти такий політичний устрій держави, за якого забезпечується реалізація, гарантування та захист основоположних прав та свобод, державні інституції функціонують за принципом поділу влади, які формуються шляхом проведення вільних, справедливих, демократичних виборів та загалом панують принципи гласності, відкритості та плюралізму. Демократичний порядок є комплексною категорією, тому вище наведене визначення відображає лише частину з ключових притаманних йому ознак.

Окрім дотримання вищеописаних умов для визнання відповідних обмежень правомірними та прийнятними, ЄСПЛ неодноразово підкреслював вирішальне значення часового обмеження та необхідності перегляду таких заходів. У справі «Паксас проти Литви», що стосувалась фактично позбавлення права бути обраним до парламенту колишнього Президента

Литви, ЄСПЛ дійшов висновку, що контекст ситуації у конкретній державі може змінюватись і з плином часу початкове обґрунтування необхідності обмежуючих заходів може зникнути [14]. Тобто історичні, політичні, суспільні обставини не є сталими, а навпаки динамічними, що потребує від держави ретельного періодичного перегляду наявних обмежень та їх скасування, коли вони перестануть повною мірою відповідати заявленій меті, зокрема збереженню демократичного порядку.

Протягом усієї історії незалежної України наша держава неодноразово зіштовхувалась з проблемою існування відвертих або прихованих антиукраїнських політичних сил, чия діяльність була прямо чи опосередковано спрямована на гальмування її демократичного проєвропейського розвитку та повернення до пулу держав-сателітів Російської Федерації. З початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 року присутність та діяльність таких політичних партій почала становити реальну загрозу порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризу її безпеки. Їх представників-прибічників держави-агресора було неодноразово викрито в здійсненні колабораціоністської діяльності, глорифікації, виправдовуванні та запереченні збройної агресії Російської Федерації проти України. Після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» [15] діяльність близько 16 проросійських політичних партій було заборонено. Однак заборона політичної партії не передбачає позбавлення її членів права балотуватися на наступних виборах. Так як політична партія є способом реалізації права громадян на свободу об'єднання, сутність цього добровільного об'єднання твориться діями або бездіяльністю конкретних осіб. Відтак у 2023 році низка членів парламенту зареєстрували законопроект щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена, в управлінні державою (реєстр. № 9081) [16] та два альтернативних до нього [17, 18]. Однак жодна зі законодавчих ініціатив не була розглянута Верховною Радою України, що видається цілком логічним з огляду на їх суттєві недоліки. Законопроект № 9081 передбачає позбавлення права бути кандидатом на виборах особи, яка була обрана народним депутатом України, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою від політичної партії, діяльність якої заборонена. Строк дії для позбавлення пасивного виборчого права передбачено у 10 років після припинення чинного воєнного стану в Україні та поширюється на усі види загальнонаціональних та місцевих виборів, окрім виборів Президента України. Крім того, законопроектом розширено перелік документів для реєстрації кандидата на виборах, а також закріплено додаткову підставу відмови в реєстрації чи її скасування у разі встановлення факту обрання відповідного кандидата в минулому від політичної партії, діяльність якої заборонена. Відтак передбачені положення відкрито суперечать частинам другій та третій статті 76 Конституції України, що містять вичерпний перелік вимог до кандидатів у народні депутати України, який не може бути розширено законами України та зміна яких має відбуватися у порядку процедури, передбаченої для так званих «захисених» розділів Конституції України шляхом проведення референдуму [19]. У спільному висновку щодо законопроекту № 9081 Європейська комісія «За демократію через право» та Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДПІЛ) визнали, що цілі встановлення таких обмежень пасивного виборчого права, які полягають у захисті національної безпеки, демократичного розвитку, конституційного ладу та територіальної цілісності України, зважаючи на унікальний історичний контекст, є законними та такими що відповідають Конвенції. Проте автоматичний колективний невибірковий підхід законопроекту до встановлення таких обмежень є непропорційним, адже такі заходи мають стосуватись лише тих осіб, які брали активну участь або прямо чи опосередковано потурали діям, що призвели до заборони партії. Такі дії мають мати документальне підтвердження і повинні оцінюватись на індивідуальній основі [20].

Висновки. Пасивне виборче право є важливим індивідуальним правом, яке сприяє реалізації колективного права на вільне вираження думки народу та без забезпечення якого не може бути вільних, чесних, справедливих виборів. Це право не є абсолютним і на відміну від активного виборчого права може підлягати більш суворішим обмеженням. Як слушно зазначає Ю. Ключковський, вимоги, що висувуються до пасивного виборчого права за своїм змістом істотно відрізняються у різних країнах, що дозволяє говорити про міжнародні стандарти щодо «пасивного» аспекту права у значно слабшому сенсі порівняно з активним виборчим правом. Тим не менш, хоч і держава має широке поле для дискреції у цьому питанні важливим елементом залишається встановлення обмежуючих заходів

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Максакова О. Право голосу і право бути обраним: єдність у суб'єктивному виборчому праві особи. *Юридичний вісник України*. 2023. № 504. С. 65.
2. Косілова О. Обмеження політичних прав і свобод: нормативні підстави, механізми реалізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 3(114). 2020. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/5.-114.pdf>.
3. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: *монографія*. Київ: Ваіте, 2018. 908 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf>.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#top.
5. UN Human Rights Committee. General Comment No. 25 (1996). URL: <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/general%20comment%2025.pdf>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
7. Ключковський Ю. Правова природа та зміст міжнародних виборчих стандартів. *Конституційний процес*. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-2/pdfs/2-yurii-kliuchkovskiy-pravova-pryroda-zmist-mizhnarodnykh-vyborchykh-standartiv.pdf>.
8. Етхебергіа та інші проти Іспанії. Рішення Європейського суду з прав людини від 30 червня 2009 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-93474%22%5D%7D>.
9. Мелнученко проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352#Text.
10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 р. A/RES/44/146. URL: https://digitallibrary.un.org/naanna/record/82467/files/A_RES_44_147-EN.pdf.
11. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України*. 2012. 13–19 груд. № 49 (910). С. 6.
12. Жданока проти Латвії. Рішення Європейського суду з прав людини від 16 березня 2006 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-72794%22%5D%7D>.
13. Подколзіна проти Латвії. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 квітня 2002 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60417%22%5D%7D>.
14. Паксас проти Литви. Рішення Європейського суду з прав людини від 6 січня 2011 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102617>.
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n63>.
16. Законопроект № 9081. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41482>.
17. Законопроект № 9081-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41499>.
18. Законопроект № 9081-2. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41604>.
19. Івасюк О., Магера А., Кириченко Ю. Висновок Центру політико-правових реформ щодо законопроекту № 9081. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/vysnovok-tsentru-polityko-pravovyh-reform-shhodo-zakonoprojektu-9081-pro-vnesennya-zmin-do-deyakyh-zakoniv-ukrayiny-shhodo-obmezheniya-uchasti-osib-pov-yazanyh-z-politychnymu-partiyamy-diyalnist-yakyh/>.
20. Joint opinion of the Venice Commission and ODIHR on the draft law amending certain legislative acts of Ukraine which restrict the participation in the state power of persons associated with political parties whose activities are prohibited by law CDL-AD(2023)025-e. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)025-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)025-e)